

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ТИМОШЕНКО Юрій Олександрович

УДК 796.078:94 (477)

ІСТОРИЧНІ УМОВИ ТА СПЕЦИФІКА РОЗВИТКУ СПОРТУ
Й ФІЗИЧНОГО ВИХОВАННЯ В РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
У 20–40 РОКАХ ХХ ст.

07.00.01 – історія України

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.
Робота виконана у відділі історії України 20–30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор
Гуржій Олександр Іванович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Коляструк Ольга Анатоліївна,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
завідувач кафедри філософії, соціально-політичних
дисциплін та етнології;

доктор історичних наук, професор
Мовчан Ольга Миколаївна,
Мелітопольський державний педагогічний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри історії та правознавства;

доктор історичних наук, професор
Свистович Степан Михайлович,
Житомирський інститут Міжрегіональної
академії управління персоналом,
професор кафедри правознавства.

Захист відбудеться 29 травня 2015 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.235.01 в Інституті історії України НАН України (01001, м. Київ, М. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Інституту історії України НАН України (01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано «   » квітня 2015 р.

Т.в.о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.С. Рубльов

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми зумовлена необхідністю відтворення організаційних заходів, характеру та суті фізкультурно-спортивної роботи, що перебували під потужним впливом постреволюційного суспільства, яке нагромаджену енергію росту спрямувало по вектору створення нових форм рухової активності людей. Важливо визначити, як ці нові форми співіснували зі старими, яких обрисів вони набували, чим детермінувалися і до яких наслідків це зрештою, призвело.

У 1920–1940-х роках радянська влада реалізувала низку заходів із метою розбудови спеціалізованої освіти. Проте їх метою став не поступ фізкультурно-спортивної сфери як такої, а, насамперед, політична й військова доцільність. Такий аспект проблеми тривалий час залишався поза науковим дискурсом. Натомість, створювалися історичні міфи щодо функціонування цієї галузі, результатом чого став брак інформації про реальну ситуацію в освіті УРСР означеного періоду, її кінцеву мету і завдання.

Значущість дослідження полягає також у необхідності об'єктивного визначення місця та ролі молоді в державній політиці стосовно фізкультурно-спортивної сфери. Традиційно вважалося, що всілякі партійні й громадські організації, протеговані комуністичною партією сприяли консолідації молоді, її вихованню й утвердженню морально-етичних чеснот. Натомість, численний наратив унаочнює протегування аморальності, гіпертрофований розвиток мілітарної складової фізичної культури, які свідчили про утилітарну мету влади в культивативі організованої рухової активності.

Актуальним є отримання принципово нових знань саме про 1920–1940-ві роки, коли формувалася принципово нова модель фізичної культури, а влада прагнула надати їй у СРСР і Україні зокрема власний зміст, що знайшло відображення в поширенні мілітаризації спорту, його «пролетаризації». Це стало можливим через значну закритість радянського суспільства і його тоталітарну сутність. Незабаром, після закінчення Другої світової війни, керівництво СРСР перенесло протистояння з полів боїв на спорт, вийшовши на міжнародну арену. Відтак, змінилася парадигма розвитку фізичної культури: «масовість», «мілітарність», що були пріоритетними протягом минулих десятиліть, поступилися місцем потребі виховання високо-класних спортсменів. Попри це, «радянськість» була і, на жаль, певною мірою залишається в свідомості людей. Спорт, як і багате інших соціокультурних феноменів, ще тривалий час відчуватиме на собі всі «принади» цієї згубної доктрини. Нині проблема поступово нівелюється, але не так швидко як цього потребує наше суспільство. За своєю сутністю, пріоритетами, організаційними формами вітчизняний спорт все ще залишається «пострадянським».

Важливість дисертаційної роботи полягає також у системному висвітленні ситуації повоєнних років – часу, коли українці переживали трагічні моменти: черговий голод, надзвичайно складний процес відбудови господарства після руйнацій і втрат війни, причому за рахунок ущемлення найелементарніших потреб народу. На такому тлі, культиватива людьми рухової активності, спортивна діяльність в умовах суцільного дефіциту не може не викликати великого інтересу.

Актуальність зазначених вище аспектів, важливість їх суспільної значущості й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження, визначили його мету та завдання.

Об'єктом вивчення визначено фізичну культуру в Україні.

Предметом висвітлення стали заходи радянської влади щодо організації фізичного виховання та спортивного життя на українських теренах у 1920–1940-ві роки, особливості їх розвитку.

Мета роботи полягає в тому, щоб на основі нововиявлених і маловідомих джерел, результатів спеціальних студій вітчизняних і зарубіжних учених комплексно показати вплив радянської влади на систему фізичного виховання та спорту в Україні; здійснити системний аналіз усієї сукупності проблем функціонування фізкультурної сфери за умов становлення тоталітарного суспільства. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання наступних наукових завдань:

- з позицій сучасних методології та рівня конкретно-історичних знань проаналізувати стан наукової розробки проблеми та її джерельної бази;
- визначити форми і характер залежності фізкультурно-спортивної роботи від політичної доктрини керівництва СРСР через оприявлення вторинності внутрішніх детермінуючих чинників фізичної культури порівняно з ідеологічними;
- з'ясувати засадничі принципи організації фізкультурного життя тоталітарної доби, виявивши особливості його функціонування в Україні на різних етапах існування радянської політичної системи. Зауважити репресивну сутність влади стосовно фізичної культури;
- визначити роль спорту в політичній боротьбі на теренах Європи і місце в ній українських профільних організацій;
- розкрити відмінності в підході до спортивної роботи радянського керівництва в Україні та за її межами;
- представити новий фактологічний матеріал стосовно українських спортсменів, спеціалізованих організацій тієї доби, чим помітно розширити сучасні уявлення про їх діяльність;
- показати національні особливості та регіональну специфіку становлення й розвитку фізкультурної освіти і профільного виховання, з'ясувавши стан забезпечення галузі фахівцями;

Хронологічні межі охоплюють 20–40-ві роки ХХ ст. Нижня межа обумовлена поразкою українських національних змагань в Україні, встановленням радянської влади і початком формування цілеспрямованої державної політики в галузі фізичного виховання і спорту.

Верхня – пов'язана зі зміною парадигми фізичної культури та спорту й виходом його на міжнародну арену.

Географічні межі дисертації охоплюють землі Української СРР (з 1937 р. – Української РСР).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертацію виконано відповідно до планових тем науково-дослідної роботи відділу історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України за темами "Повсякденне життя українського суспільства в 20-ті рр. ХХ ст." (державний реєстраційний номер 0105U000061), "Суспільство і влада в радянській Україні 1921–1928 рр." (державний реєстраційний номер 0111U000209), а також кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України «Сучасна соціально-філософська парадигма фізичного

виховання і спорту» (державний реєстраційний номер 0108U000908), «Парадигма здорового способу життя в дискурсах фізичного виховання і спорту» (державний реєстраційний номер 0111U001716).

Методологічну основу дисертаційної роботи становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності у підході до висвітлення проблеми. З'ясовуючи питання фізичної культури та спорту в УРСР в 20–40-ві роки застосовано редуціоністський метод, а також використано елементи деконструкції. Певного застосування набули і загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також – історичні методи: діахронний, герменевтики, системного аналізу, проблемно-хронологічний тощо. Комплексний підхід і поєднання різних методів дозволили повніше реалізувати поставлені завдання наукового пошуку.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному висвітленні, на основі нововиявлених архівних документів, а також спеціальної літератури актуальної, суспільно значимої і водночас недостатньо розробленої в історичній науці проблеми. Зокрема, до наукового обігу введено першоджерела, на підставі яких зроблено теоретичні узагальнення щодо діяльності добровільних спортивних і мілітарних товариств, футбольних команд, стану фізкультурно-спортивної роботи в Україні.

Вперше детально відображено плюральну ситуацію пореволюційної доби у галузі фізичної культури, коли розпочався пошук шляхів її розвитку, практичних і теоретичних засад культивування. Відображено намагання влади вплинути на «пріоритетність» тих чи інших видів спорту. Доведено, що колективізм у фізичній культурі тих років застосовувався як один із засобів «пролетаризації» загалу, точніше – люмпенізації його, коли існування більшості членів суспільства узяле жувалося від керівних органів країни. Організовану рухову активність було перетворено на одну зі спонук «пролетаризації». Водночас залучення значної кількості людей до разових акцій – фізкультурних парадів, профспілково-комсомольських чи «зіркових» пробігів – мали демонструвати їхню лояльність до існуючої тоталітарної системи.

В роботі обґрунтовано концепцію проведення відвертої мілітаризації фізкультурно-спортивної сфери, відповідно до чого влада вкладала власний зміст в організовану рухову активність, через що та мала б сприйматися вже не як засіб виховання здорового пролетаріату (попри такі гасла), а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення загальновійськової підготовки населення.

Уперше акцентовано увагу на фактах, що засвідчили прагнення радянського керівництва використати фізичну культуру і спорт в якості елементів боротьби за європейський пролетаріат, засіб популяризації комуністичних ідей. Задля цього 1921 р. було створено Червоний Спортивний Інтернаціонал, на якого поклали завдання об'єднання всіх робітничих (пролетарських) спортивних товариств світу. В зв'язку з чим ця організація опинилася у ситуації перманентної конфронтації не лише з «буржуазними», а й із соціал-демократичними спортивними організаціями, зокрема Люцернським Спортивним Інтернаціоналом. Уперше виокремлено кілька течій в останньому, що постали на хвилі сприйняття (не сприйняття) комуністичної доктрини. Визначено український контекст цих заходів.

Нового авторського тлумачення отримало таке явище, як фізкультура на виробництві. Відтак, спеціально організована рухова активність стала одним із засобів гуртування людей із метою реалізації необхідних владі проектів у місті та селі. Акцентовано увагу на підміні поняття «фізична культура». Радянським керівництвом кардинально змінено принципи оцінки фізкультурних змагань – відтепер цехові, колгоспні, заводські спартакіади оцінювались не стільки з боку спортивної підготовленості учасників, скільки задіяністю останніх у виробничі процеси, виконання та перевиконання промфінпланів, участю в роботі громадських товариств, активністю в усіляких підписах на державні облигації та позики. Кошти на індустріалізацію вилучалися в людей, серед іншого, й через завищені ціни на спортивний інвентар. Не організація рухової активності, як така цікавила владу, а можливість з її допомогою ефективніше експлуатувати населення УСРР. Праця і все, що з нею пов'язано, мали риси такого собі культу, який значною мірою підносився фізичною культурою.

Прстежено процес радикального зрушення в системі наукової діяльності та підготовки кадрів для фізичної культури, в умовах якого освіта поступово відходила від революційних експериментів і поверталася до, так би мовити, класичної організації навчального процесу.

Обгрунтовано положення про те, що основною метою, до якої прагнуло вище керівництво в досліджуваний період, виявилось взяття під повний контроль увесь вільний час людей. Спорт як елемент тотального контролю, по-перше, і як засіб дозованого випускання емоцій, контрольованої агресії на трибунах – по-друге, ось що цікавило його найбільше.

Комплексно та системно, на основі сучасних загальнонаукових і спеціальних методів і принципів наукового пошуку, висвітлено історичні особливості організації та функціонування профільних товариств, різних видів спорту.

Науково-теоретичне і практичне значення набутих результатів полягає у можливості використання їх як у науковому, так і навчальному процесі. Значний фактологічний матеріал, узагальнений у дисертації, може бути використаний при написанні студій з історії національного спорту, минулого українського повсякдення. Запропонований наратив з історії фізичного виховання і спорту уможливорює розкриття світу фізкультурного життя в означений період під кутом нових смисло-ціннісних орієнтацій, а відтак є важливим складником «великої» історії України.

Апробація отриманих результатів. Основні положення та висновки дисертаційної праці пройшли оприлюднення у формі доповідей і виступів у ході дискусій, конгресів, конференцій, читань, семінарів. Серед них:

– міжнародного рівня – XIV Міжнародний науковий конгрес «Олімпійський спорт і спорт для всіх» (Київ, 2010), VIII Буковинська міжнародна історико-красназнавча конференція (Чернівці, 2011), XI Міжнародна науково-практична конференція «Фізична культура, спорт і здоров'я» (Харків, 2011), Міжнародна науково-теоретична конференція «Діалог культур: дослідження, практики, виклики» (Київ, 2011), Республіканська науково-практична конференція «Гульні і забави у культурі проведення вільного часу дітей і молоді на початку III тисячоліття» (Брест, Білорусь, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Фізичне виховання різних груп населення: стан, проблеми та перспективи» (Дніпропетровськ, 2011),

VIII Міжнародна науково-практична конференція «Фізична культура, спорт та здоров'я нації» (Вінниця, 2011), Міжнародна науково-теоретична конференція «Інституційні засади культуротворення: історія та сучасність» (Київ, 2012), Міжнародна науково-теоретична конференція «Антропологічні та соціокультурні виміри глобалізованого світу» (Київ, 2012), Міжнародна науково-практична конференція «Фізична культура і здоров'я людини: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2012), VII Міжнародна науково-практична конференція «Основні напрями розвитку фізичної культури, спорту та фізичної реабілітації» (Дніпропетровськ, 2012), Міжнародна науково-теоретична конференція «Духовні цінності християнства в українській культурі: віхи тисячоліть (до 1025-річчя хрещення Київської Русі)» (Київ, 2013), VIII Міжнародна науково-практична конференція «Основні напрями розвитку фізичної культури, спорту та фізичної реабілітації» (Дніпропетровськ, 2013), Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» (Дрогобич, 2013), XVIII Міжнародний науковий конгрес «Олімпійський спорт і спорт для всіх» (Алмати, 2014);

– всеукраїнського рівня – науково-практична конференція «Здоровий спосіб життя, фізична культура і спорт: аналіз соціальних процесів» (Київ, 2009), V Всеукраїнська науково-практична конференція «Державне управління: стратегія і тактика формування сучасного фахівця» (Київ, 2010), Всеукраїнська науково-практична конференція «Освіта в інформаційному суспільстві: філософські, психологічні та педагогічні аспекти» (Суми, 2010), Науково-теоретична конференція «Діалог культур: пріоритети сучасного розвитку України» (Київ, 2010), Науково-теоретична конференція «Засоби масової інформації як феномен культури і культура у засобах масової інформації» (Київ, 2011).

Публікації. Основні положення дисертаційної роботи викладено у монографії та 41 праці за темою дисертації, у тому числі в 22 статтях у фахових виданнях, затверджених ДАК України.

Структура та обсяг дисертації зумовлені її метою та науковим завданням. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури. Загальний обсяг дисертації – 422, а основний – 397 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, хронологічні та географічні межі дослідження, сформульовано новизну і практичне значення дисертації.

У **першому розділі «Історіографія, джерела, методологія і методи дослідження»** проаналізовано стан наукової розробки проблеми, джерела та методологічну основу роботи.

Підрозділ 1.1. «Стан наукової розробки проблеми». Аналіз спеціальної літератури засвідчив: ґрунтовних досліджень історичних умов та особливостей розвитку фізичного виховання і спорту на українських теренах у перші десятиліття радянської влади у вітчизняній історіографії не проводилося. Втім, завдяки напрацюванням вчених, у яких безпосередньо або опосередковано висвітлюються

окремі аспекти фізкультурно-спортивного життя підрадянської України міжвоєнних десятиліть та періоду Другої світової війни й повоєнної відбудови, було закладено фундамент для здійснення таких студіювань.

Окремий тематичний комплекс становлять праці радянської доби, в яких фахівці різних галузей знань давали своє бачення історії фізичної культури в УРСР, зокрема міжвоєнного та повоєнного періодів. Поміж них назвемо В. Бляха, М. Бунчука, П. Буценка, В. Кулика, О. Любимова, Я. Лідського, А. Ліпмана, Т. Нікігіна, С. Привіса, Ю. Тепера, О. Чернову, хоча вони, здебільшого, спеціально не приділяли значної уваги означеним нами подіям, явищам і фактам, подаючи їх в описово-хронологічному порядку, характеризуючи державні заходи з організації та розвитку фізкультурного руху. Основні їх трактування відобразили усталену тодішню парадигму про «тріумфальну ходу» радянської влади і протегованого нею фізкультурного руху, учасниками якого були, нібито, мільйони людей.

У період незалежності України науковцями, переважно у галузях педагогіки та фізичної культури, здійснено часткове заповнення лакун у висвітленні минулого фізичного виховання та спорту в Україні. Зокрема, з'явилися підручники з історії фізичної культури Н. Пангелової, М. Солопчука, С. Філя. Однак, як свідчить їх аналіз, розкрити більшість проблем авторам так і не вдалося. Характер відображення у навчально-методичній літературі аспектів, пов'язаних із процесами у фізичній культурі в Україні 20–40-х років, усе ще потребує фахових уточнень і комплексного вивчення.

Поміж спеціалістів, які розробили окремі проблемні аспекти розвитку фізичної культури та спорту, необхідно виділити групу авторів, які зосередили увагу на становленні фізкультурної сфери у Західній Україні. Зокрема, це І. Андрухів, О. Вацеба, О. Винничук, М. Герц, М. Гонжа, Я. Луцький, Б. Савчук, Б. Трофим'як, В. Федак та ін. Хоча їх доробок і має чітку регіональну і часову (переважно кінець ХІХ ст. – початок Другої світової війни) спрямованість, але він має яскраво виражений український контекст.

До іншого напрямку належать студії, що розкривають сутність окремих видів спорту в Україні. Серед них доречно виділити напрацювання таких авторів: М. Белих, З. Богачика, З. Синицького; Я. Димова; В. Драги, П. Кравцова; С. Єрмакова; Т. Кириченка, К. Пронтенка, В. Пронтенка; В. Миленького, Г. Белокопытова, З. Турчиной; Р. Сушко, А. Волошина та інших. Їм загалом властивий позитивістський підхід у висвітленні історії фізичної культури, а в основі викладу змісту – переказ фактологічного матеріалу, який залежно від політичних обставин можна трактувати по-різному. Чимало з них досить упереджено змалювали певні події та явища, заходи правлячої компартійної верхівки.

Фактично поза увагою залишили питання організації фізичного виховання і спорту в Україні й автори науково-популярних розвідок, присвячених генезі спорту в окремих регіонах України: Б. Іващенко; Т. Єгоренко, В. Скороменко, В. Спажук; А. Кудренко, Г. Сапожников; В. Студінський; І. Чуканов та інші. Винятком є робота М. Олійника й Ю. Грота, присвячена розвитку фізичної культури на Харківщині. Книга наповнена важливими фактами зі спортивного життя столиці УСРР та області. Автори, на відміну від інших, не залишили поза увагою й проблем, які

існували в спортивній галузі тих років, пов'язані з пошуком нових форм прояву «пролетарської фізичної культури» в 1920-х роках; впливом тоталітарної системи, репресій і голоду на спорт в Україні 1930-х років.

Необхідним елементом історіографічної бази дослідження стали праці з поза-меж України, де йдеться про етапні зрушення в радянському спорті, як то І. Барчукова, Б. Голощапова, Р. Едельмана та інших. Сталінський період у них висвітлено по-різному. Російські фахівці переважно відтворюють радянські підходи та схему історії спорту. Натомість, Р. Едельман, правда, поминувши тодішній дискурс, дослідив не лише фізкультурно-спортивну сферу як таку, а й показав її зв'язок із суспільно-політичними процесами в країні. Прикметно й те, що основним джерелом для його праці стала радянська преса і водночас її критичний аналіз у рамках західної культурної парадигми.

Загальною ж рисою, притаманною більшості праць названих авторів, є те, що в них чітко домінує позитивістське розуміння соціальних процесів з переважанням фактології над аналітикою, а також простежується інтерпретування явищ відповідно соціалістичної парадигми. Марксистсько-ленінська методологія, яка пояснювала всі події політичної та культурної історії класовою боротьбою, на ґрунті спорту трансформувала питання суспільних протиріч у протистояння між пролетарськими та буржуазними системами способів життя. На жаль, у більшості напрацювань з минувшини фізичної культури та спорту і нині частково залишаються марксистські методологічні канони, але вже без акцентування на проблемі «класовості».

Першою і чи не єдиною працею з історіографії розвитку фізичної культури на теренах СРСР є видрукована в 2010 р. монографія О. Суника «Очерки отечественной историографии истории физической культуры и спорта», основою якої стала його докторська дисертація, захищена ще у 1988 р. Незважаючи на той факт, що вчений тривалий час викладав у Львівському інституті фізичної культури, його монографія побудована переважно на російському матеріалі. Всі описані події стосуються голівним чином Москви та Ленінграда або навколишніх територій. Прикметно, що навіть у тих нечисленних сюжетах, де висвітлюється розвиток спеціально організованої рухової активності в республіках СРСР, Україна та її дослідники згадуються зрідка¹. Це яскраво засвідчує стан справ у цій царині, а власне, той факт, що історією фізичної культури та спорту в науковому ракурсі цікавилися мало.

Складовою частиною залученого історіографічного простору стали рукописи дисертацій із відповідної тематики. Умовно їх можна поділити на дві групи: написані в роки існування СРСР і після його розпаду.

Серед перших такі дослідники, як М. Бака, В. Бірюк, М. Бунчук, М. Герц, М. Гонжа, М. Гошко, А. Ландарь, В. Прядченко, Б. Семибратський, В. Старков, О. Суник, Ю. Теппер, Б. Трофим'як. На думку більшості тодішніх ідеологів, а за ними й істориків, радянський спорт не мав національного забарвлення, а тому студії з минулого фізичної культури та спорту на республіканському рівні не заохочувалися. Відтак вітчизняна історична наука була штучно позбавлена реальної

¹ Суник А. Очерки отечественной историографии истории физической культуры и спорта. / Александр Суник. – М.: Советский спорт, 2010. – С. 97,101,127,134,195,201,248.

можливості зосередження науковців на спеціальному вивченні організованої рухової активності в підрадянській Україні. Водночас, у деяких дисертаціях (М. Бака, В. Бирюк, М. Бунчук, Ю. Теппер) зібрано важливий фактологічний матеріал, а роботи В. Старкова й О. Суника не втратили свого інформативно-методологічного значення і нині.

Після здобуття Україною незалежності ситуація в цій галузі мало змінилася. Науковці приділяли увагу, передусім, вивченню заборонених раніше тем, пов'язаних із національними визвольними змаганнями у різні періоди вітчизняного минулого, голодомору тощо. Студіювання ж спортивної проблематики не набуло масштабності, бо історичні аспекти фізичної культури та спорту намагалися висвітлювати фахівці інших наукових галузей, як то, фізичного виховання та педагогіки. Першою і єдиною на даний час роботою в цьому контексті є кандидатська дисертація А. Гридїна «Фізкультурно-спортивний рух у Донбасі (1943–1953 рр.)», захищена за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». У ній автор доволі повно відобразив розвиток фізкультурно-спортивного руху в Донбасі під ракурсом соціальної історії.

Важливим складником історіографічної бази дослідження став доробок українських істориків, які розкривають ті чи інші сторони повсякденного життя населення підрадянської України 20–40-х років (І. Автушенко, М. Борисенка, Н. Гогохії, І. Гридїної, О. Замлинської, О. Лукашевича, В. Прилуцького). Однак, вони залишили поза увагою питання фізичного виховання та спорту. Лише в дисертаціях Л. Романець і О. Даниленка є спеціальні підрозділи про фізичне виховання і спорт, що містять принципово важливі факти, які значно доповнюють той чи інший подієвий ряд.

Зміст дисертаційних робіт вітчизняних учених свідчить про певне ігнорування фізкультурної проблематики. У цьому, на наш погляд, простежується наслідування радянській практиці поцінування фізкультурно-спортивної сфери як чогось другорядного, неважливого. Натомість, задіяність у ній мільйонів людей, які творили окрему субкультуру й були зразком для наслідування інших мільйонів, свідчить про помилковість такого підходу. Картина українського повсякдення тих років без включення в неї фізичної культури та спорту буде неповною й не об'єктивною.

Фахівці у галузі фізичного виховання і спорту в дисертаційних дослідженнях також звернули увагу на історичні аспекти того чи іншого виду спорту, становлення системи олімпійського спорту тощо. Останніми роками захищено кілька праць, в яких ідеться виключно про історію фізичного виховання та спорту: О. Литвин; Мохамед, Саїд Масрі; І. Павлюк; В. Томашевський. У них оприлюднено важливий фактологічний матеріал, однак брак фахової профільної підготовки не завжди дозволяв їм вірно оцінити ті чи інші явища.

У пострадянській Росії підготовлено півтора десятка дисертаційних робіт, присвячених історії спорту, фізичного виховання в СРСР у 1920–50-х років, захищених лише з історичних наук. І ще стільки ж, як мінімум, із педагогічних. Для них типовими є такі підходи. По-перше, деякі студії підготовлено істориками, які особисто слабо обізнані з практикою й реаліями великого спорту. Тому автори досить поверхово підійшли до існуючих проблем фізичної культури та спорту, не

завжди розуміючи їх внутрішню сутність, детермінацію, причинно-наслідкові зв'язки. По-друге, деякі дослідження хибують на описовість подій, нанизування відомих фактів, поза аналізом суспільно-політичних умов, поза історичним контекстом.

Таким чином, дисертантом з'ясовано, що основний масив вітчизняної та зарубіжної історіографії представлено науково-популярними роботами або підручниками. Це дає підстави стверджувати: наявна на сьогодні сукупність знань щодо фізкультурно-спортивної сфери підрадянської України 20–40-х років потребує належного переосмислення, відповідного теоретико-методологічного обґрунтування в контексті історичної науки. Нині не існує комплексного спеціального дослідження історичних умов та особливостей розвитку спорту й фізичного виховання в Україні цього періоду, що актуалізує тематику даної наукової студії.

У підрозділі 1.2. «Характеристика та класифікація використаних джерел» наведено детальний аналіз залучених до наукового пошуку архівних документів і опублікованих матеріалів.

Основу джерельної бази становлять справи з фондів архівосховищ України. значна частина яких уперше вводиться до наукового обігу. Доступні для студіювання першоджерела складаються з державних актів, діловодства спортивних чи інших громадських товариств, приватної документації тощо. При цьому проблема їхнього опрацювання полягала в тому, що оскільки всі вони стосуються радянського часу, то зрозуміло: їм притаманні ідеологічні штампи й оціночні кліше, подекуди вони мають відповідний заангажований зміст. Це потребувало додаткових зусиль для їх верифікації.

Джерелами першочергового значення, за їх оригінальністю, природно, стали матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це, насамперед, документи двох зібрань: фонду 1 – ЦК КП(б)У та фонду 7 – ЦК ЛКСМУ. Оскільки вивчалася власне державна політика в галузі фізичної культури та спорту, видається цілком логічним шукати відповіді саме у названих фондах. Тут документи, що охоплюють міжвоєнний період, згруповані в описах 1, 12, 20, частково 30 і 71. Це робочі (підготовчі, рукописні) матеріали з'їздів, конференцій, пленумів, Бюро і секретаріату ЦК ЛКСМУ та його відділів, підрозділів ЦК КП(б)У тощо.

Описи 2, 3, 5, 6, 9, 30, 70, 73, 78, 83 – збірки документів повоєнного часу таких відділів ЦК КП(б)У та ЦК ЛКСМУ, як агітації та пропаганди, особливого, військово-фізкультурного, шкіл тощо. Винятковий інтерес становлять справи (переважно, це опис 2), де зібрані листи від громадян республіки до органів влади, які певною мірою відтворюють картину повсякденного життя людей у повоєнні роки, місце в ньому фізичної культури.

Серед означеного масиву документів удалося відшукати 12 ще не опрацьованих науковцями справ стосовно діяльності добровільних спортивних і мілітарних товариств, футбольних команд, стану фізкультурно-спортивної роботи в Україні.

Поза цим, у процесі пошукової роботи з колекцією документів «Українського музею в Празі» (ф. 269) уперше надбанням громадськості стали матеріали про діяльність українських фізкультурних товариств у еміграції міжвоєнних років, а

також 48 невідомих раніше листів теоретика українського фізкультурного руху Івана Боберського (1873–1947).

Важливе місце серед використаних джерел займають документи партійного комітету Міністерства внутрішніх справ УРСР (ф. 299). Перш за все, це звідомлення про функціонування київської футбольної команди «Динамо» (її внутрішнє життя, проблеми), інших колективів ДСТ. Прикметно, що всі представлені джерела до цього часу залишалися поза увагою науковців і в нашій роботі вперше вводяться до наукового обігу.

Досліджуючи розвиток фізичної культури в 1930-х роках не можна оминати таке трагічне явище, як репресії, що їх зазнали фахівці цієї сфери. Відтак, логічним стало залучення до дисертації документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, а саме кримінальні справи на реабілітованих осіб (ф. 6) та матеріали Секретаріату ДПУ УСРР–КДБ УРСР (ф. 16).

Задля різнобічного аналізу ситуації з фізичним вихованням у школах використано документи Міністерства освіти УРСР повоєнних років, що згруповані у фонді 166 і зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. Це доповідні записки працівників Міністерства освіти УРСР до Ради Міністрів УРСР, навчальні плани вузів, звіти керівників вищих навчальних закладів тощо.

Іншу групу джерел репрезентують публікації на шпальтах періодичних видань – газет і часописів. Стосовно 20-х років, в умовах, коли фахова преса практично відсутня (за винятком кількох журналів), державна політика відносно фізичної культури і спорту унаочнюється дописами у республіканських партійних і радянських газетах – «Вісті ВУЦВК», «Юный Спартак», «Молодой ленинец», «Комсомолец України».

Упродовж 30-х років, коли фізична культура інституціалізувалася, з'явилося чимало профільних часописів як центрального, так і регіонального рівня: «Готовий до праці та оборони» (згодом – «ГПО») (Харків), «Фізична культура» (Київ), «Фізкультурник-ударник» (Одеса), «Фізкультурник Херсонщини» (Херсон), «Фізкультурник Дніпропетровщини» (Дніпропетровськ) тощо.

Отже джерельна база дисертації представлена різними видовими та змістовими типами джерел. Саме наявність значного джерельного матеріалу, його різноплановість дозволила дисертантові розв'язати поставлені завдання і досягти зазначеної мети.

У підрозділі 1.3. «Алгоритм наукового пошуку» визначено методологічні засади дисертаційного дослідження. Зокрема, для висвітлення особливостей фізичної культури в УРСР у 20–40-х роках, розкладаючи цей багатогранний і складний предмет на простіші явища інших рівнів, застосовано *редукціоністський метод* (за К. Леві-Стросом), а саме, виокремлено для з'ясування в окремі рівні фізкультурну освіту, науку, спорт. Ті, в свою чергу, аналізовані в своїй самості, достатньо відтворювали стан фізичної культури досліджуваного періоду. Наприклад, аналізуючи поміж інших видів спорту футбол, з'ясовано, що в межах 20–40-х років радянська влада по-різному ставилася до нього, незважаючи на загалом постійну широку популярність серед населення УРСР.

У процесі творчого пошуку було використано елементи *деконструкції*. В даному дослідженні цей метод передбачає певну руйнацію, зміну, що має сприяти пошукові прихованих (нових, інших) смислів. Зокрема, це стосується роботи з архівними джерелами, що вимагає руйнації позірною сенсу того чи іншого тексту і з'ясування істинного знання, котре може бути за ним; не висловленого, але такого, що розуміється з контексту. Наприклад, інформація про десятки, сотні тисяч фізкультурників у тому чи іншому місті (районі, області, республіці, країні), що «мігрує» з одного радянського джерела в інше, містить у собі кілька «правд». По-перше, подекуди наведена в них статистика була вигаданою, оскільки місцеві фізкультурні керівники часто приписували неіснуючих людей, аби засвідчити свою роботу в розширенні масовості фізкультурного руху. По-друге, деякі дані певною мірою реальні, коли зважати на конкретний випадок, але часто вони не відображають загальної тенденції, а стосуються тимчасового явища, наприклад: масова участь учнів шкіл, ФЗН, студентів і молодих робітників-комсомольців у профспілково-комсомольському (чи зіркового) пробігу. Дійсно, такі факти мали місце, і їх не ставимо під сумнів. Утім у них існує і прихований зміст: переважна більшість учасників таких заходів постійно фізкультурною не займалися, а була разово залучена до конкретного заходу. Тому робити висновок про всезагальну «фізкультурність» радянської молоді на підставі такої статистики не доводиться.

Дотичною до деконструкції, на нашу думку, є *історична герменевтика*, яка є доцільною в роботі з будь-яким текстом, що їх необхідно зрозуміти й інтерпретувати. При цьому зауважимо: таке «розуміння» й «інтерпретація» тією чи іншою мірою пов'язані з життєвими асоціаціями дослідника і розглядаються крізь призму власного досвіду. Відтак, слід пам'ятати, що будь-яке тлумачення відбувається з позицій сьогодення. Звідси висновуємо певний суб'єктивізм означеного наукового методу: вчений здебільшого знаходить і обґрунтовує те, що шукає. Це стосується певних понять, термінів, явищ, сенс яких необхідно роз'яснити загалу в тому розумінні, як його визначив автор. Наприклад, з'ясування детермінуючих чинників комплексу ГПО дає підстави сумніватися в його спортивній приналежності, оскільки кінцевою метою для нього було виховання воїна. Натомість, в основі спорту лежить змагальна діяльність і вдосконалення власних тілесних якостей. Тому комплекс ГПО і будь-який із видів спорту мають різні цілевказуючі принципи й кінцеву мету.

Логічним є використання *діахронічного методу*, що дозволив з'ясувати характер і сутність державної політики щодо фізичної культури та спорту в її динаміці. Вдалося показати, як вона поступово змінювалася, переходячи від контролю за товариствами, що мали дореволюційну традицію на початках історії радянської влади в Україні, й одночасним створенням паралельно до них пролетарських товариств, до заборони всіх не контрольованих владою об'єднань й усунення зі спортивної сфери старих фахівців, а далі – до нав'язування фізичної культури власних смислів задля виконання не властивих їй функцій.

Безпосередньо в процесі підготовки першого розділу дисертації використано *метод критичного аналізу* наявної літератури з питань фізичної культури, спорту, профільної освіти в підрадянській Україні. Там-таки застосування *комплексного аналізу* дозволило з'ясувати особливості дослідження феномена фізичної культури

і спорту в інших науках. Зокрема, у педагогічних працях переважно акцентується увага на дидактичних питаннях фізичного виховання в освітніх закладах, його теоретико-методологічних засадах. Напрацювання в галузі науки з фізичного виховання та спорту більше зосереджені на організаційних питаннях тих чи інших видів спорту, методиці тренувальної роботи тощо.

Поширеним методом історичних студійовань є *проблемно-хронологічний метод*. Він ґрунтується на дрібненні широких тем на вузлі, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності. Лише за такої умови можливе з'ясування внутрішньої логіки, становлення й еволюції державної політики радянської влади щодо фізичної культури та спорту в Україні в 20–40-х роках. Так, у даній роботі запропоновано виділення кількох її етапів розвитку. Водночас, проблемно-хронологічний метод передбачає розкриття предмета вивчення через виділення вузлових аспектів. Насамперед йдеться про особливості становлення спортивної складової в УРСР у різні роки; мілітаризацію фізичної культури; заходи радянської влади щодо її розвитку тощо.

Державна політика в галузі фізичної культури та спорту в УРСР мала багатовекторний, комплексний характер. Це змусило дисертанта вдатися до *системного аналізу* предмета дослідження в усіх його внутрішніх і зовнішніх зв'язках і залежностях. Виходячи з цього, державну політику розглянуто як цілісну систему, досліджуваними елементами якої постають сутність, "системний устрій", структура, специфічні характеристики її функціонування і системної реалізації. Основний акцент зроблено на виявленні різноманіття зв'язків і відносин, які мали місце як усередині владних інституцій, що формували цю політику, так і у її взаєминах із зовнішнім середовищем: стосунки по лінії держава–спорт, держава–фізична культура, держава–освіта, комсомол–спорт, профспілки–спорт тощо. Адже, з позицій системного підходу, діяльність органів радянської влади в Україні визначено не тільки і не стільки підсумуванням якостей їх окремих елементів (партія, армія, профспілки), скільки якостями їх структури, особливими системоутворюючими, інтегративними зв'язками державного апарату як надскладного об'єкта. Для розуміння останніх, а отже й особливостей функціонування радянської державної системи в галузі фізичної культури та спорту, виявлено специфіку і форми передачі інформації від одних її підсистем до інших, способи впливу одних складових на інші, координацію нижчих складових державного управління з боку елементів його вищого рівня, вплив на ці елементи всіх підсистем.

Залишаючись у межах сучасного соціогуманітарного дискурсу, який містить різноманіття дослідницьких програм, для досягнення поставленої мети і завдань автор використав такі методологічні принципи пізнання:

- науковості, що застерігає від описовості, кон'юнктури й передбачає обов'язкову доказовість висновків та положень;
- історизму, що дозволяє розглядати процеси дійсності в їх закономірному історичному розвитку, тісному зв'язку з конкретно-історичними умовами їхнього існування;
- об'єктивності, що передбачає неупередженість, незалежність від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій.

Другий розділ «Особливості становлення фізичної культури в УСРР у 20-х роках» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 2.1. «Зasadничі принципи організації фізкультурного життя в Україні» зауважено, що від моменту остаточного закріплення влади більшовиків в Україні вони прагнули підпорядкувати собі фізкультурно-спортивний простір. Партія розглядала фізичну культуру дуже широко, бачила у ній, передовсім, елемент мілітарної підготовки та ідеологічного впливу. Поза цими інтересами, виокремлювалася лише гігієнічна, чи то оздоровча, складова як найбільш актуальний аспект для популяризації нового державного устрою поміж людей. Власне, тому впродовж перших пореволюційних років припинили своє існування спортивні організації з давніми традиціями – сокільські гімнастичні гуртки, спортивні товариства єврейської молоді, у яких небезпідставно вбачали конкурентів у цій сфері. Така сама доля спіткала і Всеукраїнське спортивне товариство «Спартак» і Всеобуч, котрі хоч і стояли на радянській платформі, але в організаційному плані опинилися поза підпорядкуванням партійним і комсомольським організаціям.

Засобами фізичної культури поступово формувалася нова система цінностей, у якій індивід мав підпорядковуватися колективу, що відбилося в ідеї масовості, як загалом ключової засади радянської культури. Індивідуальні змагання в ті роки всіляко обмежувалися, адже прагнення до рекордів – вважалося виділенням із загальної маси. Більшовицьке керівництво не визнавало спорт за найкращий засіб проведення дозвілля, оскільки він, нібито, деполітизував робітництво, відволікав від проблем класової боротьби. У цьому питанні воно знаходило підтримку багатьох лівих партій поза межами СРСР. Тогочасний колективізм у фізичній культурі перетворився на один із засобів пролетаризації суспільства, точніше – його люмпенізації, коли існування більшості членів спільноти узалежнювалося від влади. Прикметними рисами такого стану стали бідність, конформізм, історичне безпам'ятство. Для насадженої в СРСР системи це означало, що носії такої культури – колективістської, пролетарської – прагнутимуть відповідати нормам громадської думки та не намагатимуться формувати власну. Це мало б гарантувати лояльність широких суспільних верств до системи, оскільки залежні люди переважно прагнуть солідаризуватися з домінуючою парадигмою цінностей. Фізична культура і спорт формувалися владою як один із елементів пролетаризації соціуму.

Проте на той період, політичний режим у країні ще лише крокував до тоталітаризму, а правляча партія хоча й обмежено, ще дозволяла певну свободу в культурному житті країни. Обговорювалися можливі варіанти створення нової армії, літератури, освіти, на загал – розвою всього постреволюційного суспільства. У фізичній культурі названі тенденції проявилися, зокрема, в появі низки напрямів – «гігієністів» (М. Семашко, П. Буценко, С. Привіс, Т. Кардман), «пролеткультівців» (Невський, В. Блюмштейн (Коряк), Михайличенко, С. Радугін) – які претендували на пріоритетність у визначенні можливих форм реалізації рухової активності людей. Безсумнівним здобутком перших стане поява й формування мережі дитячих оздоровчих установ.

Попри це, зміцнивши свої позиції в суспільстві, у другій половині 20-х років радянська влада реорганізувала фізкультурну роботу в гуртках, запровадила

секційну форму занять із правом кожного фізкультурника вільно обирати вид спорту. «Реабілітовано» змагання з визначенням переможців, а також не прилюдно влада визнала помилковість попередньої практики всілякого обмеження спеціально організованої рухової активності людей.

У підрозділі 2.2. «Фізичне виховання у педагогічній практиці» виокремлено кілька аспектів: по-перше, це питання фізичного виховання у школах і вищих навчальних закладах, що пов'язано із забезпеченістю інвентарем, методичними посібниками тощо. По-друге, це створення фізкультурних навчальних закладів як окремого типу освітніх структур.

Оскільки в перші роки радянської влади однозначної відповіді на питання щодо важливості/неважливості фізичної культури для вищого керівництва ще не існувало, а згодом утвердився переважно «гігієністичний підхід», то на момент запровадження фізичного виховання у навчальних закладах з'ясувалося: уроки фізкультури проводити практично нікому. В зв'язку з цим було створено програму підготовки вчителів на Харківських однорічних курсах фізичної культури із тих фізкультурників, які бажали працювати в школах. Відтак у середині 20-х років закладались основи спеціальної освіти і підготовки кадрів з фізичного виховання для середніх навчальних закладів. Центром такої підготовки став Харків – тодішня столиця УСРР, де зосередилась більшість фахівців означеної галузі. Саме тут відкрився перший спеціальний навчальний заклад фізичного виховання. Тоді заявили про себе провідні теоретики фізичної культури В. Блях і М.Філь; організатори курсів і перших навчальних закладів В. Бедункевич, К. Павелл, К. Степанов та інші.

У суспільстві формувався соціальний запит на розвиток фізичного виховання та спорту, проявом чого стало відкриття спеціалізованих технікумів, а також інституту фізичної культури. Однак, практично реалізувати всі заплановані заходи для задоволення (реалізації) цих потреб не вдалося. Попри це, у 1926 р. при Всеукраїнському будинку фізкультури відкрилися перші в СРСР курси для підготовки лікарів спортивного напрямку, організовані спільно ВРФК та НКЗ.

Першою науково-дослідною інституцією України у сфері фізичної культури став Центральний будинок фізичної культури (ЦБФК) у Харкові. 1928 р., згідно з постановою Головного управління науки Наркомату освіти, на базі ЦБФК організовано першу в Радянському Союзі науково-дослідну кафедру з фізичної культури, яку очолив В. Блях.

У підрозділі 2.3. «Спорт, як елемент ідеологічної боротьби в Європі» показано, як радянські очільники воліли використати спорт у якості провідника комуністичної ідеології за межами СРСР. Актуалізувало цю потребу створення соціал-демократами міжнародної спортивної організації – Люцернського Спортивного Інтернаціоналу. Більшовики, що давно вже конкурували з ними в ідеологічних питаннях, не бажали поступатися і в спортивній царині. Тому в 1921 р. вони заснували свій Червоний Спортивний Інтернаціонал, очільником якого призначили колишнього народного комісара з військових справ України й керівника Всевобуча М. Подвойського. Отже все перше пореволюційне десятиліття пройшло на фоні протистояння між соціал-демократами та комуністами на спортивних аренах. Червоний Спортінтерн, використовуючи протиріччя у середовищі соціалістичних партій Європи, прагнув розколоти міжнародний робітничий спортивний рух і повністю підпорядкувати його

собі. У такий спосіб керівництво СРСР поривало перетворити спортивні змагання на арену поширення комуністичних ідей у світі. Відтак інституційно оформлюється участь фізкультурників підрадянської України в міжнародному робітничому спортивному русі.

У підрозділі 2.4. «Спортивна робота» визначено, що спеціально організована рухова активність населення зосереджувалася, головним чином, в ігрових видах – футболі, гандболі, меншою мірою – волейболі та баскетболі. Тобто в тих, де домінувала група, колектив, а не індивід, індивідуальність. Особливістю тих років стала певна «синусоїдальність» у розвитку тих чи інших видів: на певному етапі вони популярні, незабаром про них забувають, щоб за кілька років знову підвищити рівень їхньої популярності. Це пояснюється тим, що спеціально організована рухова активність людей в УСРР ще не інституціалізувалася – про що свідчила відсутність відповідних організаційних структур певних видів, які розвивалися лише завдяки ініціативі зацікавлених людей, оскільки влада ще не поширила свій вплив на спорт.

Третій розділ «Історичні умови функціонування фізичної культури наприкінці 1920-х – упродовж 1930-х років» складається з чотирьох підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Особливості в організації рухової активності людей: фізкультура на виробництві» показано, що на перший план у діяльності фізкультурних осередків виносилися ідеологічні завдання, які проявилися, передовсім, у розгортанні всіляких форм позаекономічного стимулювання виробничої активності робітників – заохочення до участі у соціалістичному змаганні та ударницькому русі, всіляких лотерейних і позикових кампаніях. Також вони пропагували різноманітні новації, що проходили у рамках індустріалізації – запровадження практики «комуністичних штурмів», перехід на безперервний робочий тиждень, систематичні понаднормові неоплачувані роботи – «суботники» тощо. Таким чином, рухова активність людей підмінялася виробничою діяльністю. Звичайна експлуатація робітництва прикривалася красивою фразеологією про рухову активність, гігієну, яких, власне, і не було. Натомість побутувало те, що цікавило владу – самооблігації, ліквідація прориву тощо. В умовах інтенсивної розбудови промисловості радянське керівництво намагалося якомога повніше використати активність людей саме для цього. Звідси і підміна понять: під фізкультурною діяльністю розуміли все те, що дозволяло вирішувати економічні завдання, і тільки. При цьому кардинально змінено принципи оцінки фізкультурних змагань – відтепер цехові, заводські спартакіади розцінювалися не стільки з огляду на спортивну підготовленість учасників, скільки їх задіяність у виробничих процесах, виконанням та перевиконанням промфінпланів, залученням у роботу громадських організацій, активністю в усіляких підписах на державні облігації та позики. Кошти на індустріалізацію вилучалися з людей, окрім іншого, й через завищення цін на спортивний інвентар.

Фактично спостерігалось нове тлумачення, здавалося б, цілком зрозумілих і давно усталених понять: під терміном «фізкультурник» розумілася не лише людина, яка займається руховою активністю у вільний від роботи час, а й кожний індивід, котрого за фактом приналежності до спільноти фізкультурників прагнули притягти позаекономічними методами до того чи іншого виду виробничої діяльності. Відтак,

не фізична культура як така цікавить владу, а можливість за її допомогою (прикриваючись нею) експлуатувати населення УСРР.

Водночас окреслюється сутність радянської фізичної культури, якою її хоче бачити влада. Вона базується на постановах і ухвалах партії, а не на внутрішніх спонукках фізкультурного руху; не на рекордах, а на колективній участі у роботі. Фізкультурники виховуються не для того, щоб, умовно кажучи, піднімати гирі чи гарно грати в скраклі, а для виконання і перевиконання економічних завдань, що їх визначає більшовицька партія. Як ніколи раніше, фізична культура і спорт слугують елементом соціалізації та згуртування людей, притлумлення соціальних протиріч, створюючи єдність – реальну чи уявну, але з надзвичайно важливими політичними наслідками. Фізична культура перетворюється на засіб втягнення мас до громадської та політичної активності, школу розвитку пролетарської свідомості. Від цього часу ідеологічна складова стає невід'ємною рисою організованої рухової активності в СРСР.

У підрозділі 3.2. «Інституціалізація фізичної культури. «Військовізація» спорту» звернено увагу на запропоновані владою нові цілеспрямовуючі принципи розвитку галузі. Більшовицька партія, яка ніколи не відмовлялася від ідеї світової революції посилює мілітаризацію радянського суспільства. При цьому її засобом стала фізична культура, в якій першочерговим дієвим завданням визначено мілітаризацію. Водночас відбулося зміщення акценту на розвиток тих якостей індивіда, які в першу чергу необхідні вправному воїнові. Таке спрямування детермінувалася винятково політичною доктриною радянської влади, а не внутрішніми спонукальними чинниками самої фізичної культури. «Військовізація» лише етимологічно пов'язана з указаною сферою, оскільки існує і розвивається не завдяки її внутрішній потенції, а винятково за допомогою зовнішнього стимулювання державних інституцій. І коли це стимулювання припиниться – вона припиняє функціонувати.

Важливим кроком у цьому напрямі стало запровадження в 1931 р. комплексу «Готовий до праці та оборони» (ГПО), що мав два ступеня майстерності. Вся подальша діяльність фізкультурних організацій оцінювалася за кількістю осіб, які склали норми ГПО. Слід зауважити, що така система випробувань спрямувала фізичне виховання в методологічно визначене русло. Воно набуло ознак структурної закінченості та наслідування.

Поступальний розвиток фізичної культури у першій половині 30-х років гальмувався відсутністю необхідної технічної бази. Гостро стояло питання будівництва спортивних споруд, оскільки наявні, особливо в промислових центрах, не задовольняли навіть мінімальних потреб. Власне, від початку 30-х років у офіційних документах фіксуються проблеми, спричинені браком інвентара, необхідного для тренувальної роботи. Зважаючи на це, слід констатувати: умови для занять руховою активністю, створені радянською владою в означені роки, залишалися не сприятливими. Та оскільки для системи головним було не виховання майстрів спорту, а організація людей для спільного проведення часу, фізкультурна справа у вигляді маршів, пробігів, військовізованих естафет йшла за планом.

Історичні джерела зафіксували розвиток фізкультурного руху переважно в містах, сільські колективи існували спорадично, переважно на час проведення

чергового заходу в рамках так званої «шефської роботи». Радянська влада надавала їй великого значення як такій, що сприяла налагодженню активних взаємин між робітниками та селянами: причому, перші мали здійснювати «колективізацію» селянства, прививати йому класові моральні цінності, змінювати світоглядні орієнтири у потрібному владі напрямі. Відтак, рухова активність стала знаряддям насадження комуністичної ідеології в селі, оскільки її функціональне значення в суспільстві визначалося не внутрішніми детермінантами, а органами влади. Виняток із правил (як от с. Чапаївка на Черкащині) лише підтверджував це.

Від середини 30-х років ставлення більшовицької партії до змагальної діяльності змінилося. Вся попередня риторика з цього приводу відкинута і забута. «Рекордсменство» і «чемпіонство» більше не сприймалися як синонім індивідуалізму: наразі вони подавалися як зразки для наслідування, як унаочнення здобутків «нових людей», створених радянською владою. Новою структурою, покликаною виховувати «спортсменів-рекордсменів», повинні були стати організовані в 1935 р. Добровільні спортивні товариства (ДСТ). Їх виникнення, на нашу думку, варто сприймати, радше, як захід політичний, а вже потім як спортивний. Появу ДСТ слід розглядати як курс на уніфікацію й стандартизацію фізкультурного життя в Країні Рад, й зокрема – в УСРР. Заняття спеціально організованою руховою активністю перестало бути приватною справою. Завдання спортсменів відтепер визначалися (санкціонувалися) владою. Новоутворені товариства у такий спосіб виступали промоутерами нової системи цінностей, що нав'язувалася народу, імітуючи водночас демократичність організації життєвого укладу радянського суспільства.

Принцип змагальності у цей період було привнесено й у фізкультурну роботу поміж дітей. Найбільш повно це унаочнюється запровадженням комплексу БГПО – нормативно-впорядкованих фізичних випробувань для підлітків 13–14 і 15–16 років. Зважаючи на дефіцит і велику вартість спортивного інвентаря, важко з позицій сьогодення оцінити реальні успіхи юнацтва. Безсумнівно залишається факт залучення владою дітей до рухової активності, що є позитивним моментом. Наскільки така діяльність корисна для дитячого здоров'я (на фоні голодомору і, зрештою, перманентних проблем із харчуванням), наразі не йдеться.

Політичні реалії радянського повсякдення не оминули й фізичної культури. Від 1935 р. з'являються заклики до класової пильності. У суспільстві поступово нагнітається істерія переслідування ворогів. До цього часу кілька разів проходили чистки в комсомольських і партійних організаціях з обміном квитків. Таку процедуру провели профспілки, а згодом організували переоблік членів ТСОавіахіма з обміном членських квитків. Наразі створювалась атмосфера страху перед завтрашнім днем, за якої було простіше маніпулювати людьми. Логічним підсумком цього стало «викриття ворогів народу, колишніх керівників фізкультурним комітетом» у 1937 р., серед яких С. Андреев, його наступник на посаді Л. Коритний, В. Блях та інші. Репресії розглядалися вищим керівництвом не стільки як засіб боротьби з противниками режиму, скільки як один із пересічних методів управління країною. У цьому полягав особливий трагізм радянського повсякдення 30-х років, що не оминув і фізичну культуру.

У підрозділі 3.3. «Зміни в царині фізкультурної освіти і науки» простежено радикальні зрушення в системі наукової роботи та підготовки кадрів для фізкультурної галузі. Це пов'язано з діяльністю Українського науково-дослідного інституту фізичної культури (УНДІФК), відкриттям у Харкові Всеукраїнського інституту фізичної культури (ВІФК), а також технікумів фізичної культури у кількох містах України. Поява означених закладів справила значний вплив на всю систему рухової активності населення в УСРР, що, своєю чергою, прискорило поступ профільної галузі з притаманними їй особливостями роботи, специфікою стосунків тощо.

Освіта поступово відходила від постреволюційних експериментів і поверталася до класичної організації навчального процесу з авторитетом викладача, іспитами, стандартизованими програмами, оцінюванням знань. Наразі детермінуючу роль відіграло усвідомлення більшовицьким керівництвом того факту, що вона є важливим засобом символічної легалізації нових статусів і ролей, а також ідеологічного виховання. У фізкультурній галузі означені тенденції унаочнилися реорганізацією Всеукраїнського інституту фізкультури (директори К. Павелл, О. Ледовський, М. Бунчук, Г. Рутман). На початковому етапі його діяльності не існувало спеціалізації підготовлюваних кадрів, не було й спеціалізованих кафедр. Однак із роками відбувався процес упорядкування системи навчання у вищій школі, уніфікація змісту освіти у різних за типами закладах, посилювалася централізація управління ними. У зв'язку з розвитком спортивної складової удосконалюється діяльність інституту: організовувались кафедри, а згодом і факультети організаційно-методичний, спортивно-технічний, військовий. Це сприяло підвищенню якості підготовки студентів, їх фаховій спеціалізації. Схожу реорганізацію (з урахуванням досвіду інституту) провели в 1935 р. у технікумах фізичної культури.

У 1934 р. змінилася система роботи шкіл ФЗУ, а відповідно і фізкультурна робота в них. Якщо раніше головною формою організації роботи з фізичного виховання у ФЗУ був урок, то зі скороченням терміну навчання вся організована рухова активність виносилася на позаурочний час. Водночас, акцентція на виробничій підготовці поставила на порядок денний використання таких форм, як фізкультпауза, фізкультхвилинка, виробнича гімнастика тощо.

Попри включення фізичного виховання до навчальних планів шкіл, починаючи з 1930 р., дійсний стан справ засвідчив про упереджене ставлення до таких уроків, а заклики радянських очільників так і не втілилися в реальні справи. Фізичне виховання в школах, попри гучні заяви, не стало пріоритетом керівництва країни.

Складною залишалася ситуація і з фізичним вихованням у вищих республіки. Пасивність освітніх установ стосовно нього пояснюється не лише браком кваліфікованих викладацьких кадрів, але й їх низькою якістю, через що у низці вишів його взагалі не викладали.

Таким чином, на середину 30-х років фізкультурна освіта – вища і середня – була до певної міри структурована і науково обгрунтована, водночас УНДІФК забезпечував належний рівень її емпіричних досліджень.

У підрозділі 3.4. «Становлення радянського спорту на українських теренах» доведено, що профільна система, як її знають нині, закладалася в другій половині 30-х років. Тоді як мільйони українців помирили з голоду, набирали оберту

широкомасштабні репресії, радянських людей переконували в тому, що жити стало краще і веселіше. Спорту належало стати частиною цього «веселого» життя. Відтак змінювалося ставлення до нього та його популяризація. Квінтесенцією цього слід вважати заснування в 1934 р. звання «Заслужений майстер спорту» (а в 1935 р. «Майстер спорту СРСР»), спортивних розрядів. Це свідчило про зміну державної політики щодо фізичної культури, перш за все – спеціально організованої рухової активності. За браком постійного суперництва із зарубіжними атлетами високого класу, складно було підтримувати фізичну форму, а ще важче її нарощувати. Спортивна класифікація дозволяла унаочнити особисті здобутки атлета, його поступ на цій ниві й, у такий спосіб, інтенсифікувати тренувальний процес. Утім головне полягало в іншому – поява звань уможливила диференціацію всіх спортсменів, головним чином, за принципом толерації влади. Фактично їх уведення спричинило появу спортивної градації як відповідника тій новій ієрархії, що вже постала в «безкласовому» суспільстві. Серед перших в Україні звання «Заслужений майстер спорту» в 1934 р. отримали легкоатлет Олександр Безруков (був репресований у 1937 р.) і півзахисник збірної СРСР і УСРР із футболу Іван Привалов.

У той період спорт існував ніби у двох реаліях. В одній – справжній, життєвій – він культивується значною кількістю людей, які долали величезні труднощі (бідність, брак найнеобхіднішого, відсутність інвентарю) задля улюбленого заняття. В іншій – сучасними словами, віртуальній дійсності – мільйони (і ніяк не менше) атлетів загартовували своє здоров'я для наступних перемог нібито через долаання незначних проблем, які лише додавали їм наснаги. Вказану реальність унаочнювали фізкультурні паради, її відображали в кіно і газетних кліше. Втім спорт у цьому контексті не був винятком – у такому роздвоєному стані жили всі громадяни СРСР.

Четвертий розділ «Державна політика в галузі фізичного виховання та спорту в УРСР у 40-х роках» поділяється на три підрозділи.

У підрозділі 4.1. *«Заходи уряду щодо фізичної культури у період визволення України від нацистської окупації та повоєнної відбудови»* йдеться про те, що одним із ефективних засобів повернення населення до цивільного життя за таких умов радянська влада вважала фізичну культуру і спорт. Це, по-перше, елемент тотального контролю за людьми, які, займаючись руховою активністю, постійно перебували у колективах, «на очах»; і як засіб дозованого випускання емоцій, контрольованої агресії на трибунах, – по-друге. Зокрема, властивою ознакою повоєнних років стало проведення на честь тих чи інших святкових дат усіляких агітаційних заходів, серед них і спортивних (а можливо, і найперше); різноманітних фізкультурних парадів. Попри це, варто погодитися з Ю. Ніколаєвим², який зауважив, що культивування населенням фізичної культури в процесі дозвілля залишала бажати кращого, вона не стала стилем життя людей. У свідомості більшості з них заняття руховою активністю асоціювалося із чимось несерйозним, у кращому випадку – як спосіб збереження здоров'я чи як видовище. Звідси акцент на велелюдності цього руху загалом, і окремих його заходів, на шкоду якості.

² Николаев Ю. Физическая культура и основные сферы жизнедеятельности человека и общества в контексте социокультурного анализа / Ю. Николаев // Теория и практика физической культуры – М., 2003. – № 8. – С. 2-9

Гімнастичні паради до Дня фізкультурника, демонстрації, свята мали задовольняти потребу людей у позитивних емоціях. Фізкультурна галузь виступала прийнятною широкими соціальними верстами прикрасою їх повсякденного життя і тільки. І все це за умов тотального дефіциту спортивного інвентаря і продуктів харчування. Тобто, масовість у повоєнні роки розглядалася як засіб контролю за вільним часом якомога більшої кількості людей. Постійний акцент на цьому питанні присутній у звітах керівників рад фізичної культури: звертається увага на чисельність того чи іншого ДСТ, кількість людей, які склали норми ГПО. Водночас якість такої роботи – кваліфікація спортсменів – певний час залишалася поза увагою.

Поновлення спортивного життя в УРСР розпочиналося відразу після звільнення від нацистської окупації: відроджувалися обласні комітети у Лівобережній Україні, а також у Київській і Житомирській областях. При районних і міських комітетах комсомолу на визволених територіях організовувалися військово-фізкультурні комісії, які повинні реалізовувати необхідні заходи на місцях. Війна, що тривала, накладала свій відбиток на характер фізкультурної роботи в УРСР. Якщо її характеризувати в загальних рисах, то основним змістом була військово-фізична підготовка резервів для Червоної Армії в межах Всевобучу за напрямками: підготовка командного складу, підготовка помічників командирів підрозділів, організація спортивно-масової роботи в підрозділах Всевобучу. Звісно, не тільки не виключалося, а навіть заохочувалося проведення велелюдних фізкультурних заходів (кросів, піших переходів, лижних забігів тощо), а також масова підготовка населення за нормативами військово-фізичної підготовки; робота з одужуючими бійцями у госпіталях – все те, що підносило моральний дух людей, створювало відчуття приналежності кожного до перемоги. Поряд із цим проводилися показові виступи майстрів спорту в госпіталях і на підприємствах, зустрічі зі спортсменами тощо.

Оцінюючи державну політику в галузі фізичної культури і спорту, перше, що кидається в очі, – значна кількість змагань, що проводились у республіці у перші повоєнні роки. Зокрема, в 1946 р. республіканським комітетом організовано 1515 загальноукраїнських спортивних заходів, у 1947 р. – 2624. Крім того в Україні влаштувалася величезна кількість стартів за ініціативи ДСТ та мілітарних товариств (спочатку ТСОавіахімом, а в подальшому – його наступниками). У країні тотальний дефіцит зі спортивним спорядженням, воно дороге, важкий стан із продуктами харчування – їх розподіляли по картках, а південно-східні регіони України вражені черговим голодом. І на такому тлі люди масово займалися руховою активністю (чи змушені займатися), партійна вертикаль влади повсякчас тримала цю сферу під контролем. Така кількість спортивних заходів викликає цілком слушне запитання: а коли, власне, відбувалася тренувальна робота? Її як такої не було. Початково це і не ставилося за мету, головним була масовість. Від фізкультурних гуртків на підприємствах і великих товариств у перші повоєнні роки вимагалось охопити будь-якою діяльністю якомога більшу частину населення, незважаючи на катастрофічну відсутність підготовлених спеціалістів з фізичного виховання і спорту.

Видається, що ціль, яку переслідувала влада у перші повоєнні роки, – взяти під повний контроль увесь вільний час людей. Власне, на останньому наголошуємо

через те, що, не маючи достатньої кількості спеціалістів, партійні органи – від ЦК і до райкомів – постійно спонукали до якнайбільшого розширення лав фізкультурників. Жодними альтруїстичними мотивами, окрім як політичною доцільністю, не можна це пояснити. Спорт як елемент тотального контролю, по-перше, і як засіб дозованого випускання емоцій, контрольованої агресії на трибунах – по-друге. Ось що найбільше цікавило владні інститути. Саме так слід розглядати пріоритети радянської держави стосовно фізичної культури на той час.

Упродовж другої половини 40-х актуальною залишалася проблема повернення спортивних споруд, які захопили установи й організації інших галузей. Активістам-фізкультурникам доводилося докладати чималих зусиль, аби переконати не лише керівників, а й простих громадян про важливість фізичного виховання.

Прикметна риса тих років – наявність більшості спортивних колективів у містах та промислових центрах: 823 (24 247 фізкультурників) проти 375 низових колективів у сільській місцевості (10 723 особи). Це була об'єктивна даність часу, коли фахівці-спортсмени знаходилися переважно у містах. Причини цього слід вважати не тільки в кращих матеріально-побутових умовах, а й у наявності спортивних баз, клубів, залів, що уможливлювало роботу з людьми, підвищення спортивної майстерності самими тренерами. Натомість у сільській місцевості, попри численні постанови, заклики, одноразові кампанії, впродовж десятків років означена проблема залишалася не вирішеною. Поясненням цьому є не лише дефіцит інвентарю та обладнання чи відсутність спортивних майданчиків, як це і було насправді. Радше причина крилася у загальній бідності сільського населення, становище якого істотно погіршився черговим голодом у 1946–1947 і частково 1949 роках. Доросле населення сіл мало фактично ненормований робочий день, що позбавляло їх можливості вільно розпоряджатися своїм часом. За таких умов життя очікувати на значний поступ фізкультурного руху в селі не доводилося.

Аналіз джерел свідчить: ситуація зі спортивним обладнанням упродовж усього досліджуваного періоду залишалася незадовільною. Маючи на рахунок кошти, навіть у тих організаціях, де підтримувалась спортивна робота, люди не могли їх отоварити необхідним інвентарем. Водночас і ціни на нього були занадто високими.

Вивчаючи розвиток фізичного виховання і спорту в повоєнні роки, спостерігаємо його диморфізм: з одного боку – наявність великої кількості людей, які займаються руховою активністю, фактично кожний десятий житель УРСР; із другого боку – результати, що їх демонстрували українські фізкультурники, були низькими. Чимало змагань організовувалися поспіхом і мали показово-парадний характер, через що не відбивали реального стану спортивної роботи. Серед атлетів існував великий розрив у показниках між провідною групою й основною масою. Причиною такого стану справ стало небажання держави брати на себе вирішення цієї проблеми. Її намагалися розв'язати винятково за рахунок самих фізкультурників чи спортивних товариств. Результати діяльності потужної економічної машини тоталітарної системи у спорті практично не були присутні.

Отже у перші повоєнні роки акцент у змагальній діяльності робився на низовий рівень. Для проведення стартів обласного і республіканського масштабу бракувало ресурсів – держава ангажувала себе у фізкультурно-спортивний простір майже винятково через заклики та гасла. Тобто, будь-яка ініціатива і робота товариств

упиралася в реалії тоталітарної влади, що не бажала вкладати кошти в розвиток фізичної культури.

У підрозділі 4.2. «Розвиток фізичного виховання» звернено увагу на великі проблеми навчальних закладів фізичної культури: впродовж тривалого часу вони залишалися не укомплектованими кваліфікованими викладацькими і тренерськими кадрами, потребували покращення матеріально-побутових умов, їм бракувало власних приміщень. Серед контингенту студентів переважали дівчата, що було наслідком величезних утрат чоловіків у період війни.

Упродовж перших повоєнних років відновили роботу всі навчальні заклади фізичної культури (інститути у Києві та Львові; технікуми – у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Станіславові, Харкові). Загальною їх проблемою стала відсутність необхідної кількості аудиторій, через що навчання велося у дві зміни: брак спортивних залів і необхідного обладнання. Все це спричинила війна. У більшості з них фіксуємо великий набір студентів на перший курс, що перевершував планові показники: частину демобілізованих направляли на навчання, допомагаючи їм віднайти своє місце у мирному житті. Водночас і «відсів» студентів був значним: частина з них не складала сесію (давалася взнаки тривала перерва в освіті), інші залишали навчання через важкі умови життя – одноразове харчування у студентській їдальні впродовж дня і невелика стипендія, з якої вираховувалася плата за навчання. Здебільшого навчальні заклади не мали гуртожитків, а там, де вони і були (Київ, Харків, Львів, Дніпропетровськ), місця отримували заледве половина студентів, яка їх потребувала. Тому інша частина мусила за власні кошти винаймати житло.

Поряд із цим для більшості освітніх установ галузі притаманним було невиконання навчальних планів. Причини цього: відсутність фахівця з тієї чи іншої дисципліни, відсутність обладнання (наприклад, басейну) тощо. Низку дисциплін переносили на старші курси, але накопичуючись там, вони значно ускладнювали студентам завершення навчання.

Переважна більшість фахівців із вищою та середньою спеціальною освітою працювали у вишах і технікумах, головню у містах Київ, Харків, Львів, Одеса, Дніпропетровськ. У інших населених пунктах кількість спеціалістів залишалася дуже незначною. Особливо складною була ситуація з нестачею учителів для шкіл. У початковій школі заняття з фізичного виховання проводили класні керівники, які, в кращому випадку, прослухали короткострокові курси. У 1948 р. із 8818 вчителів, які працювали в школах Міністерства освіти, лише 399 мали спеціальну фізкультурну освіту.

У підрозділі 4.3. «Особливості спортивної роботи» обґрунтовано думку про те, що по війні влада починала розглядати спорт як унаочнення переваг її політичної системи. Організація тогочасного спортивного життя свідчить про певне наслідування загальноосвітніх принципів; вітчизняні секції (федерації) по видах вступають до міжнародних федерацій; радянські атлети стають повноправними учасниками світових і європейських першостей. Відтак припиняється ізоляція (чи самоізоляція) радянського спорту й він долучається до міжнародної спортивної спільноти. Натомість, з'являється інша його особливість: якщо впродовж 20-х і першої половини 30-х років домінуючими принципами фізкультурно-спортивної

роботи були колективізм і масовість, то з кінця сорокових увага концентрується на перемогах. У такий спосіб унаочнювався новий підхід до спорту в СРСР – наразі він розглядався як один із фронтів холодної війни, де радянські атлети повинні здобувати перемоги над спортсменами з капіталістичних країн. Це мало засвідчити перевагу радянської фізичної культури, а понад те – перевагу політичної системи Країни Рад. Першим відкрили дорогу легкоатлетам, які влітку 1946 р. брали участь у першості Європи в Осло.

Аж до 1950 р. серед переможців змагань республіканського та союзного рівня обов'язково траплялися чемпіони довоєнних років (О. Донський, А. Ібадулаєв, О. Канакі, Я. Куценко, А. Лапутін, Г. Попов, В. Піжуріна, Г. Раєвського, В. Сидорко). Їх перемоги, з одного боку, викликають повагу до спортивного довголіття атлетів, захоплення силою людського духу («...гвозди бы делать из таких людей...»), а з другого – засвідчують трагічні демографічні наслідки війни для України, коли навіть через п'ять років після її закінчення не було кому кинути виклик ветеранам.

Наукові **висновки**, зроблені дисертантом під час дослідження, дають підстави сформулювати пропозиції і рекомендації, спрямовані на подальше вивчення й теоретичне осмислення місця і ролі фізичного виховання та спорту в системі радянської культури тоталітарної доби.

Проведений у роботі науковий аналіз подій і явищ переконливо засвідчив: в 20–40-х роках ХХ ст. радянська влада в Україні намагалася спрямувати розвиток фізичного виховання та спорту в руслі ортодоксальної комуністичної ідеології, «привити» їм специфічні мілітаристські функції. Тривалий час означені аспекти, в силу відомих внутрішніх суспільно-політичних обставин, залишалися поза межами студіювань істориків.

Важливо зазначити, що за радянської доби фахівці з різних галузей гуманітарних знань давали своє трактування становищу фізичної культури в УРСР, зокрема міжвоєнного та повоєнного періодів – це робилось переважно у формі науково-популярних студій або підручників. Природно, що більшості таких праць притаманне позитивістське висвітлення суспільних процесів із переважанням вигідних для влади фактів над аналітикою, які, в свою чергу, підлаштовувались під відповідну соціалістичну доктрину. Основні їх тлумачення відображали, головним чином, тодішню парадигму про тріумфальну ходу радянської влади і протегованого нею фізкультурного руху, учасниками якого були, нібито, мільйони людей. У дисертації простежено, як марксистсько-ленінська методологія (що намагалася пояснити всі події політичної та культурної історії необхідністю класової боротьби) на ґрунті спорту трансформувалась у питання протистояння між пролетарськими та буржуазними спортсменами. Тому поза увагою залишалися такі трагічні явища, як голодомор, масові репресії та їх вплив на фізкультурно-спортивну галузь.

Лише за перебудовчих процесів і після здобуття Україною незалежності історики відійшли від нав'язуваних раніше стереотипів; отримали більше свободи в обранні пошукових тем. Як наслідок, з'явилися цілі напрями, що до того залишалися на маргінесі: з'ясування особливостей розвитку фізичного виховання та спорту в тому чи іншому регіоні; вивчення біографій видатних діячів фізкультурного руху та спортсменів; виявлення національних особливостей культивування

рухової активності населення в Україні тощо. Втім, спеціальних робіт, у яких досліджувалися б особливості розвитку спорту й фізичного виховання в Україні 20–40-х років, здійснено не було.

Однак, на наш погляд, джерельна база для такого дослідження є цілком репрезентативною. Вона почала формуватися за радянської доби, коли йшло накопичення документальних матеріалів, які нині зосереджені у Центральному державному архіві вищих органів влади та державного управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ). З різних причин тодішні науковці зазнавали чималих перешкод щодо залучення архівних одиниць зберігання порівняно з нинішньою ситуацією. Були завади і стосовно доступу до певних фондів, що штучно обмежувало науковий пошук. Наразі ж, документи з архівосховищ у своїй більшості є відкритими для пошуковців. Тому у процесі підготовки дисертації було виявлено і вперше введено до наукового обігу низку раніше не використаних справ. Це, в свою чергу, дозволило: а) на ширшій джерельній базі реконструювати весь комплекс подій і явищ стосовно особливостей культивування фізичного виховання та спорту в Україні; б) виявити загальні тенденції та регіональну специфіку підходу радянської влади до фізичної культури, а також з'ясувати еволюцію відповідних заходів упродовж трьох десятиліть.

Визначено, що прикметною рисою у державній політиці стало те, що вона прагнула прищепити, а суспільною свідомістю була прийнята (через заклади загальної і спеціальної освіти) ідея необхідності розвитку комплексної системи фізичного виховання. Водночас, незважаючи на вірно сформульовані промовисті гасла, офіційні інституції концентрували головну увагу не на їх практичному втіленні, а, головним чином, на теоретико-методологічних заходах.

На відміну від більшості російських дослідників, які фактично уникали аналізу суспільно-політичних умов, за яких розвивався радянський спорт, у дисертації наведено конкретні факти злочинних дій тогочасної репресивної системи стосовно спортсменів і діячів фізкультурного руху в Україні.

Дискусійність досліджуваної проблеми зумовлена, поза іншим, ще й різними підходами при визначенні періодизації розвитку фізичної культури у радянській Україні. Чимало як вітчизняних, так і російських науковців продовжують «радянську традицію» виділення тих чи інших етапів залежно від функціонування відповідних управлінських структур. А саме, від заснування Всеобучу в 1918 р., потім створення ВРФК у 1923 р., Всесоюзного комітету у справах фізкультури і спорту при РНК СРСР у 1936 р., організацію федерацій у 1940-х роках. Натомість, опираючись на проблемно-хронологічний метод, у роботі запропоновано іншу періодизацію, яка підпорядкована парадигмальним змінам, що відбувалися власне у фізкультурній сфері в означений період. Зокрема, упродовж більшої частини 20-х років, які чітко можна виокремити в перший етап, для фізичної культури характерним став пошук свого місця у новій політичній системі. За умов відносної свободи, що існувала в період так званої нової економічної політики, культурне життя в Україні нуртувалося боротьбою різноманітних течій, тенденцій, поглядів з право визначати форми і норми постреволюційного суспільства. Як свідчать

використані джерела. фізична культура не залишалась осторонь цих процесів. Йдеться як про форми організації роботи – відмова від індивідуальних занять на користь колективних; заперечення змагань і визначення переможців тощо – так і змісту фізкультурної діяльності: створення нових за суттю, «пролетарських» видів спорту. Цьому етапу притаманний акцент на масовість фізкультури, натомість, спортивна складова знаходилась на периферії інтересу влади. Власне тому можна стверджувати: фізична культура і спорт спершу розглядалися радянською владою на українських теренах як засіб для виховання, найперше, колективізму.

Наступний етап – кінець 20 – початок 30-х років – мав свою особливість. Не відмовляючись від масовості фізкультурного руху, влада намагалася змінити акценти фізкультурної роботи. Відтоді під терміном «фізкультурник» розумілася не лише людина, яка займалася руховою активністю у вільний від роботи час, а й індивід, якого за фактом приналежності до спільноти фізкультурників прагнуть притягти позаекономічними методами до того чи іншого виду виробничої діяльності. На підставі першоджерел, у дисертації обґрунтовано положення про те, що владні очільники СРСР втілювали в практику ідею спрямування такого виду діяльності на реалізацію головного завдання державної політики – здійснення планів індустріалізації.

У процесі наукового пошуку підтверджено думку тих учених, які зауважували позитивні наслідки впровадження фізкультурних занять на підприємствах, проведення ранкової зарядки тощо. Водночас доведено, що реальним наслідком кампанії «наближення фізкультури до виробництва» стала додаткова експлуатація робітників у позаробочий час. Відбувалося це за рахунок суттєвого обмеження спортивної роботи – у людей просто не вистачало вільного часу на те. Відтак, про реалізацію рекреаційної функції фізичної культури в ті роки не йшлося. Документальні матеріали засвідчили, що поміж повідомлень рад фізкультури відомості про змагання носили лапідарний характер, натомість їх місце заступила інформація про спеціально вигадані естафети на кшталт «Врожай», «На штурм останнього року п'ятирічки» тощо. При цьому здійснювалося також збирання коштів на танкетку «Фізкультурник України», дирижабля «Клим Ворошилов» тощо. Така «фізкультурна» практика свідчила, насамперед, про те, що заняття фізкультурою слугувало додатковою формою залучення людей до господарських кампаній, зорганізованих політичним керівництвом для реалізації соціалістичних завдань. Власне, це і свідчило про підміну поняття і суті терміну «фізична культура». Вона перестала бути самодостатньою, оскільки розвивалася не за об'єктивними чинниками, а виходячи з потреб, визначених партією більшовиків. Тому в змістовому її наповненні на перше місце були поставлені ідеологічна, політична та виховна функції, а не притаманні для неї розвиваюча, рекреаційна, оздоровча.

Прикметно, що в процесі студіювання умов і специфіки розвитку фізичного виховання та спорту в підрадянській Україні, умовно кажучи, перші два етапи наклалися на загальну періодизацію історії України. А тому доведено: це було пов'язано з тим, що на певних ступенях розвитку держави зміна внутрішньо- чи зовнішньополітичних пріоритетів призводила до майже «дзеркальної» зміни парадигми розвитку фізичної культури: 1921–1928 рр. – період нової економічної політики, коли відносна свобода підприємництва та політичного плюралізму

співпала з пошуком нових ціннісно-нормативних засад функціонування фізкультурно-спортивної сфери; згорання НЕПу й початок форсованої індустріалізації збігся в часі з прагненням влади підмінити природний зміст фізкультурної роботи активністю у виробничій сфері. Водночас поступова мілітаризація суспільства, що розгорнулася від початку 30-х років, потягла за собою «військовізацію» і фізичної культури.

У хронологічних межах третього етапу – середина 30-х – 40-х років – було максимально «одержавлено» фізичну культуру, а функції, що не були для неї головними (як-то ідеологічна, виховна, мілітарна) перетворились на домінуючі. В роботі наголошено на тому, що початок Другої світової війни суттєво не позначився на парадигмі розвитку фізичної культури. У досліджуваній період активно розвивалися різні види спорту, а сам він прямував до професіоналізації. Власне тому й постала спортивна наука й освіта.

Становлення та розвиток фізкультурної освіти й науки вперше стало предметом комплексного вивчення. Попередні студіювання обмежувалися переважно аналізом діяльності інституту фізкультури, залишаючи поза увагою педагогічну практику технікумів, особливості фізичного виховання у школах, а також доробок фахівців Українського науково-дослідного інституту фізкультури (УНДІФК). На прикладі функціонування навчальних закладів простежено еволюцію системи вищої освіти в Україні, яка поступово перетворювалась на важливий ресурс суспільного розвитку, оскільки задовольняла принципово інші громадські потреби та виконувала особливу роль у становленні нових відносин між особою та владою. Простежено, як у результаті проведення керівництвом республіки заходів фізкультурна освіта – вища і середня – до певної міри була структурована і науково обґрунтована, водночас УНДІФК забезпечував відповідний рівень її емпіричних досліджень.

Четвертий етап розвитку фізичної культури в Україні, виділений у дослідженні, охопив другу половину 40-х років, коли знову змінилася парадигма фізичної культури та спорту в СРСР й Україні зокрема. В роботі підтверджено тезу істориків спорту стосовно того, що в повоєнні роки активно розвивалася комплексна система спортивних змагань як на загальносоюзному (першості по видах спорту, спартакіади), так і на республіканському (обласному, районному) рівнях. Вона доповнювався потужним розвитком науково-дослідної діяльності, особлива увага якої зверталася на поліпшення якості підготовки кадрів. Радянські спортсмени вперше стали учасниками змагань, організованими міжнародними федераціями. Спортивні школи перетворювалися на «конвеєри чемпіонів». Відійшли у минуле випадки, коли атлет міг перемагати у кількох видах. Зацикленість на високому кінцевому результаті та зростаючі вимоги потребували від «передовиків» спорту повної віддачі лише в одному – «своєму» виді. Спорт перестав бути хобі, звичайним захопленням обивателів, а перетворився на важке ремесло.

Конкретні історичні факти, наведені в дисертації, засвідчили, що на цьому етапі міжнародні змагання розглядалися більшовицькими очільниками як ще одна арена протистояння з антагоністичними суспільно-політичними системами, де перемога в змаганнях мала засвідчити перевагу радянської моделі. Тому вся спортивна робота зорієнтовувалась на досягнення максимально позитивного

результату на будь-яких міжнародних заходах. Водночас, уперше встановлено: такі очікування спричинили суттєві зміни в культивуванні спорту – власне, ті кардинальні зрушення, які й дозволяють зробити висновок про початок принципово нового етапу в розвитку фізичної культури та спорту.

Аналіз спеціальної літератури доводить: діяльність спортивних товариств нерадянського штибу в 20-х роках, присутня на її сторінках лише на описовому або констатуючому рівні. Заборона діяльності таких організацій радянською владою пояснювалася з позицій класової боротьби як, нібито, протистояння нової «пролетарської» фізкультури старій «буржуазній». Натомість, використання діахронічного методу дозволило з'ясувати державну політику щодо товариств нерадянського штибу в її динаміці. Вдалося показати, як вона поступово змінювалася, переходячи від контролю за товариствами, що зберігали дореволюційну традицію; створенням паралельно до них пролетарських товариств і аж до заборони всіх неконтрольованих владою об'єднань й усунення зі спортивної сфери старих фахівців, а далі – до нав'язування фізичній культурі власних стереотипів задля виконання не властивих їй функцій. Нами зауважено, що означені процеси у фізкультурній сфері перекликаються з тими явищами, які відбувалися у профспілковому русі, серед громадських організацій України на цьому історичному відтинку.

Діяльність Червоного Спортивного Інтернаціоналу – одна з небагатьох тем, що висвітлювалася як фахівцями радянської, так і новітньої доби. В цьому контексті зверталася увага переважно на суто спортивну його роботу у всесоюзному масштабі, організацію зустрічей з іноземними спортсменами тощо. В зв'язку з цим у дисертації вперше, спираючись на аналіз першоджерел, простежено власне український контекст діяльності інституції. Також встановлено, що поява ЧСІ стала одним із засобів політичної боротьби за домінування в європейському робітництві. У цьому процесі брали участь й українські атлети, які через структури Спортінтерну входили до міжнародного спортивного руху. Водночас, дисертантом уперше виокремлено кілька течій усередині Люцернського Спортивного Інтернаціоналу, які оформились завдяки різному ставленню його членів до комуністичної ідеології. Попри всі зусилля вищого керівництва СРСР, вплив Червоного Спортінтерну на спортивне життя у світі був незначним, а тому покладені на інституцію ідеологічні функції не виправдали очікувань (офіційну діяльність було припинено в 1937 р.). У зв'язку з цим влада розпочала пошук інших шляхів для реалізації своїх пропагандистських цілей.

Звернено увагу на те, що розвиток військової складової у радянському спорті ніхто ніколи не заперечував і не приховував. Він подавався як невід'ємний і цілком прийнятний атрибут спеціально організованої рухової активності населення в СРСР. Натомість, обґрунтовано концепцію проведення відвертої мілітаризації фізкультурно-спортивної сфери, що передбачала зміщення акценту в діяльності атлета на розвиток тих якостей індивіда, які необхідні вправному воїнові. Важливим її елементом стало запровадження в 1931 р. комплексу «Готовий до праці та оборони» (ГПО), що мав два ступеня майстерності. Подальша діяльність фізкультурних організацій оцінювалася за кількістю людей, які склали норми ГПО. Поступ мілітаризації логічно привів до заснування у 1934 р. системи випробувань –

переважно для жінок – «Готовий до санітарної оборони». Фізичний розвиток школярів підсумовувався укладеним того таки року комплексом «Будь готовий до праці та оборони».

Доведено, що фізкультурно-спортивна галузь в Україні мала традиційно низький бюджетний пріоритет влади, яку цілком задовольняла її функція організації людей, вільний час яких, у такий спосіб, ставав контрольованим нею. Матеріально-технічне забезпечення системи фізичного виховання всієї освітньої сфери впродовж досліджуваного періоду перебувало в незадовільному стані. Варто констатувати: наслідки потужної індустріалізації не позначилися на ній, як слід було очікувати – спортивних залів у вищих навчальних закладах і школах залишалось обмаль, та й функціонували вони тільки в містах; фізкультурні майданчики, переважно, обладнувалися ініціативою учнівських і педагогічних колективів і їхнім таки коштом; спортивний інвентар у довоєнні роки надто дорогий для пересічного громадянина, а по війні – він відсутній у належній кількості. Водночас, це не завадило владі організувати величезну кількість змагань. Так, за нашими підрахунками, лише в 1946 р. Республіканський комітет у справах фізичної культури провів понад 1500 заходів різного рівня. Отже радянська влада сприймала фізичну культуру та спорт як елемент політичної доктрини; як засіб максимально заповнити вільний час людей, аби вони якомога більше знаходилися у колективі. Брак освічених людей у СРСР і фахівців із фізичної культури, зокрема, призводив до того, що вона розвивається винятково за ініціативи та коштом самих фізкультурників. До середини 40-х років (упродовж трьох перших періодів) держава ангажувала себе у фізкультурний простір майже винятково через демагогічні заклики та гасла

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ АВТОРА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографія

1. Юрій Тимошенко. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст. / Ю.О. Тимошенко – Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. – 446 с.

Рецензія: Виговський М.Ю. Історична експертиза фізичної культури в УРСР у середині ХХ ст. / Рецензія на: Тимошенко Ю.О. «Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20-40-ві роки ХХ ст.» – К.: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. – 446 с. // Український історичний журнал – 2015 – № 1 – С. 141-143.

Фахові публікації

2. Тимошенко Ю.О. Історичні студії фізичної культури в УРСР у середині ХХ ст. / Ю.О. Тимошенко // Київська старовина – К., 2009. – № 5-6. – С.120-142 (1 д.а.)

3. Тимошенко Ю.О. Історія діяльності спортивних товариств УРСР у перші повоєнні роки. / Ю.О. Тимошенко // Київська старовина – К., 2010. – № 2. – С.71-95 (1,3 д.а.)

4. Тимошенко Ю.О. Українське повоєнне повсякдення (крізь призму фізичної культури). / Ю.О. Тимошенко // Університет – К., 2010. – № 5 (37). – С. 41-49 (0,5 д.а.)

5. Тимошенко Ю.О. Розвиток фізичної культури в освітніх закладах УРСР у другій половині 1940-х рр. / Ю.О. Тимошенко // Науковий вісник Чернівецького університету: зб.наук.праць: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці, 2011. – Вип. 583-584. – С. 176-183 (0,6 д.а.)

6. Тимошенко Ю.О. Історія становлення фізичного виховання у навчальних закладах УСРР (1920-1930-ті рр.) / Ю.О. Тимошенко // Київська старовина – 2011. – № 6. – С. 61-68 (0,52 д.а.)

7. Тимошенко Ю.О. Інституціоналізація наукової складової фізичної культури в Україні (1920-30-ті рр.) / Ю.О. Тимошенко // Гілея. Науковий вісник. – К., 2012. – № 66 (11). – С. 135-140 (0,37 д.а.)

8. Тимошенко Ю.О. Фізична культура в умовах становлення радянської тоталітарної культури (1920-ті рр.) / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Вип.20. Серія: Історія: зб.наук.праць – Вінниця, 2012. – С. 92-97 (0,5 д.а.)

9. Тимошенко Ю.О. Історія становлення фізкультурної освіти в Україні (1920-1930-ті рр.) / Ю.О. Тимошенко // Університет – К., 2012. – № 1 (45). – С. 66-78 (0,5 д.а.)

10. Тимошенко Ю.О. Спортивне життя в радянській Україні в 1920-ті роки / Ю.О. Тимошенко // Питання історії України. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2012. – Т. 15. – С. 36-41 (0,5 д.а.)

11. Тимошенко Ю.О. Мілітарна парадигма фізичною культури в підрадянській Україні (1920–30 р.р.) / Ю.О. Тимошенко // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – 2012. – № 21 (256) листопад. – Ч. 2. – С. 140-148 (0,5 д.а.)
12. Тимошенко Ю.О. Фізична культура і спорт в українській радянській пресі 1920-першої пол. 1930-х рр.: їх місце та пріоритети / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки (Серія: педагогічні та історичні науки). – № 105. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – С. 266-273 (0,43 д.а.)
13. Тимошенко Ю.О. Історичний аналіз спортивного життя в підрадянській Україні в 1930-ті роки / Ю.О. Тимошенко // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 24. – Рівне: РДГУ, 2013. – С. 51-57 (0,57 д.а.)
14. Тимошенко Ю.О. Історія українського сокільського руху в еміграції (1920–1930-ті роки) / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки (Серія: педагогічні та історичні науки). – № 111. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 227-239 (0,71 д.а.)
15. Тимошенко Ю.О. Фізична культура як складова радянської економічної політики: історія питання / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки (Серія: педагогічні та історичні науки). – № 112. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 267-276 (0,6 д.а.)
16. Тимошенко Ю.О. Історичні особливості системи фізичного виховання в УРСР у перші півдесятирі роки / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки (Серія: педагогічні та історичні науки). – № 114. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2013. – С. 263-273 (0,57 д.а.)
17. Тимошенко Ю.О. Невідома епістолярна спадщина Івана Боберського / Ю.О. Тимошенко // Часопис української історії. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. – Вип. 28. – С. 47-53 (0,68 д.а.)
18. Тимошенко Ю.О. Історичні особливості спортивного життя в УРСР у перші півдесятирі роки / Ю.О. Тимошенко // Часопис української історії. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014. – Вип. 29. – С. 39-45 (0,7 д.а.)
19. Тимошенко Ю.О. Український фізкультурний рух у Чесько-Словацькій Республіці міжвоєнного часу / Ю.О. Тимошенко // Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Історія України. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – 2014 – № 7 (290) квітень. – С. 156-166 (0,55 д.а.)
20. Тимошенко Ю.О. Сучасна методологія історичного дослідження фізкультурно-спортивної сфери України 1920–1940-х років / Ю.О. Тимошенко // Гілея. Науковий вісник. – К., 2014. – № 86 (7). – С. 122-125 (0,5 д.а.)
21. Тимошенко Ю.О. Спортивна проблематика 1920-1940-х років в українській історіографії / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки (Серія: педагогічні та історичні науки). – № 119. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – С. 243-256 (0,8 д.а.)
22. Тимошенко Ю.О. Листи громадян в органи влади як джерело вивчення повсякденного життя в УРСР у середині та наприкінці 1940-х років / Ю.О. Тимошенко // Гілея. Науковий вісник. – К., 2014. – № 90 (11). – С. 84-89 (0,8 д.а.)

23. Тимошенко Ю.О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40 роки ХХ ст. / Ю.О. Тимошенко // Наукові записки (Серія: педагогічні та історичні науки). – № 120. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. 2014. – С. 232-240 (0,5 д.а.).

Матеріали конференцій і конгресів

24. Тимошенко Ю.О. Історичний рівень теоретичної експертизи фізичної культури в УРСР у середині ХХ ст. / Ю.О. Тимошенко // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези. – Чернівці: Чернівецький нац.ун-т, 2009. – С. 295-297 (0,1 д.а.)

25. Тимошенко Ю.О. Історія спорту як дзеркало соціальної історії / Ю.О. Тимошенко // XIV Міжнародний науковий конгрес «Олімпійський спорт і спорт для всіх». 5-8 жовтня 2010 р. Київ, Україна: тези доповідей. – К.: Олімп. л-ра, 2010. – С. 703 (0,1 д.а.)

26. Тимошенко Ю.О. Український фізкультурний рух у Чесько-Словацькій Республіці (1920–1930-ті роки) / Ю.О. Тимошенко // Міжнародна науково-практична конференція «Питання всесвітньої історії» / Матеріали конференції 18-19 жовтня 2013 р. Дрогобич: – Вид-во «Трек-ЛТД», 2013. – С. 59-61 (0,2 д.а.)

27. Тимошенко Ю.О. Історія виникнення футболу в Україні / Ю.О. Тимошенко // XVIII Міжнародний науковий конгрес «Олімпійський спорт і спорт для всіх», 1-4 жовтня 2014 г.: Матеріали конгресу. – Т. 1 – Алматы, 2014. – С. 334-337 (0,25 д.а.)

АНОТАЦІЯ

Тимошенко Ю.О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Інститут історії України НАН України. – Київ, 2015.

У дисертації комплексно досліджуються особливості культивування рухової активності населенням підрадянської України усередині ХХ ст. З'ясовано, що колективізм у фізичній культурі 20-40-х років ставав одним із засобів «пролетаризації» суспільства, точніше – його люмпенізації, коли існування більшості членів суспільства узалежнювалося від влади. Фізичне виховання і спорт було перетворено на одну із спонукальних сил означеної пролетаризації. Обґрунтовано концепцію проведення відвертої мілітаризації фізкультурно-спортивної сфери, за якої влада вкладає власні смисли в організовану рухову активність і та сприймалася вже не як засіб виховання здорового пролетаріату (попри такі гасла), а як мобілізаційний ресурс, спосіб підвищення військової підготовки населення. Акцентовано увагу на фактах, що засвідчили прагнення радянського керівництва

використати спорт як один із складників боротьби за європейський пролетаріат, засіб популяризації комуністичних ідей. Задля цього вдалися до створення в 1921 р. Червоного Спортивного Інтернаціоналу, що мав би об'єднати всі робітничі (пролетарські) спортивні товариства світу. Згодом, після перемоги у Другій світовій війні, СРСР переніс протистояння з полів боїв на спортивне поприще, вийшовши на міжнародну арену. Тому вся спортивна робота була зорієнтована на досягнення максимального результату на будь-яких міжнародних стартах. Відтак, змінилася парадигма розвитку фізичної культури.

Ключові слова: фізкультура, виховання, спорт, мілітаризація, парадигма, держава, більшовики, Спортінтерн, освіта, наука.

АННОТАЦІЯ

Тымошенко Ю.А. Исторические условия и специфика развития спорта и физического воспитания в советской Украине в 20–40-е годы XX в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Институт истории Украины НАН Украины. – Киев, 2015.

В диссертации комплексно исследуются особенности культивации двигательной активности населением советской Украины всередине XX в. Выяснено, что коллективизм в физической культуре 20–40-х годов становился одним из средств «пролетаризации» общества, точнее – его люмпенизации, когда существование большинства членов общества зависело от власти. Физическое воспитание и спорт выступали одной из побуждающих сил названной пролетаризации. Обоснована концепция проведения откровенной милитаризации физкультурно-спортивной сферы, при которой власть вкладывала собственные смыслы в организованную двигательную активность и та воспринималась уже не как средство воспитания здорового пролетариата (несмотря на такие лозунги), а как мобилизационный ресурс, средство повышения военной подготовки населения. Акцентируется внимание на фактах, показывающих стремление советского руководства использовать спорт как одну из составляющих борьбы за европейский пролетариат, средство популяризации коммунистических идей. Для этого прибегли к созданию в 1921 г. Красного Спортивного Интернационала, который должен был объединить все рабочие (пролетарские) спортивные общества мира. Впоследствии, после победы во Второй мировой войне, СССР перенес противостояния с полем сражений на спортивное поприще, выйдя на международную арену. Поэтому вся спортивная работа начинала ориентироваться на достижение максимального результата на любых международных стартах. Следовательно, изменилась парадигма развития физической культуры.

Ключевые слова: физкультура, воспитание, спорт, милитаризация, парадигма, государство, большевики, Спортинтерн, образование, наука.

ANNOTATION

Yuriy Tymoshenko. The historical conditions and the specificity of development sport and physical education in the Soviet Ukraine in 20–40 years. – Manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine. – Kyiv, 2015.

The significance of the study is the need to objectively identify the place and role of youth in public policy regarding physical-sports fields. Traditionally, it was thought that different of party and social organizations, which were supported of Communist Party contributed to the consolidation of young people. their education and establishment of ethical virtues. Instead, numerous narratives evidently demonstrates aegis of immorality, hypertrophied development of the military component of physical training, which certify strictly utilitarian purpose of power in cultivation of organized physical activity.

Topical is issued getting new knowledge is about 1920–1940-ies, when formed a new model of physical culture, power endeavored to give it to the USSR, and Ukraine, in particular, own meanings, as reflected in the spread of militarization of sport; his "proletarianization". This is made possible through of the closed Soviet society and its totalitarian essence. Later, after the Second World War, USSR endured the confrontation from the fields of fighting on sports, went into the international arena. Thus, changed the paradigm of physical culture, "mass", "military" that were a priority in the last decade, are discarded in favor of preparing high-class athletes.

The importance of scientific studies is also in systematic presentation of post-war years – the time, when the Ukrainian felt tragic moments: another famine, extremely difficult process of rebuilding the economy after a terrible war, and reconstruction, through infringement of the most basic needs of the people. Against this background, cultivation people of physical activity, sporting activities in conditions not only trade but also food shortages can not but arouse admiration. This reconnaissance discovered on what based a sports progress – on "care of the party and government" about physical health of citizens or on self-organization and initiative of people.

The object of investigation is the physical culture in Ukraine.

The subject of the study is measures of the Soviet government for the organization of physical education and sport life in the Ukrainian territory in 1920–1940-ies.

Purpose of the work – to based on the detected new and little-known sources, results of scientific studies of domestic and foreign scientists comprehensively show the influence of Soviet power on the system of physical education and sport in Ukraine; make a systematic analysis of the totality of the questions of functioning of the physical sphere under conditions of establishment of a totalitarian society.

The methodological basis of the dissertation are the principles of historicism, scientific, objective approach to examine the issue. Elucidating the issue of physical culture and sport in the USSR in the 20–40-ies we resorted to the reductionist method, used items deconstruction. A particular purpose acquired and general scientific methods of analysis and synthesis, and – historical methods: diachronic, historical hermeneutics,

systems analysis, problem-chronological and others. A comprehensive approach and a combination of different methods have allowed better implement the tasks of the study.

Scientific novelty of the work done consists in comprehensive coverage of, on based on newly discovered archival documents and special literature. scientific significant and insufficiently developed in historical science the issue of the Soviet state policy in the field of physical education and sport in Ukraine in 1920–40-ies. In scientific discourse introduced new sources and theoretical generalizations, concerning activities the voluntary sports and military companies, football teams about the status of physical and sport work in Ukraine.

For the first time in detail reflected plural situation post-revolutionary years in physical culture when conducting the search of ways of development, methods of cultivation. Displaying that government attempts to influence the "priority" those or other sports. It is proved that teamwork in physical culture in those years was used as a means of "proletarianization" public, rather – lumpenization it when existence of most members of society is completely depended on the government. Organized the motor activity was transformed into one of the motives definite proletarianization. At the same time, attracting large numbers of people to the single action – athletic parades, trade union – komsomol or "stars" runs – had to demonstrate their loyalty to a totalitarian system.

There are given and proved the concept of carrying out overt militarization of physical and sport sphere in which power is invested their own meanings in organized motor activity and motor activity perceived not as a means of educating healthy the proletariat (despite slogans). and as a mobilizing resources, way to improve military training of population.

First of all accented attention on facts that demonstrated desire the Soviet leadership to use physical culture and sport as an element of struggle for European proletariat, a means of popularizing of communist ideas. For this resorted to creation in 1921 the Red Sport International, which ought to unite all proletarian sports societies of the world. It was in a state of permanent confrontation not only with the "bourgeois", but also with a social democratic athletic organizations, including with the Lucerne Sport International. First of all singled out several trends in the latter that emerged in the wake of perception not perception communist doctrine. Are determined Ukrainian context of these events.

New author's interpretation has received phenomenon as physical culture at work. Therefore, specially organized motor activity advocated one of a means Cohesion people with the purpose to implement necessary power the projects in the city and village. Attention is focused on the concept of substitution of "physical culture". Of the Soviet leadership fundamentally changed valuation principles athletic competition – from now crafts, farms, factory sports days are evaluated not only on the part of sports training of participants, for involvement their in the manufacturing processes, fulfillment and overfulfillment plans, participation in the job of public companies, active in all kinds of subscriptions on government bonds and loans. Funds to industrialization removed in people, among other things, and because of high prices for sports equipment. Not organized motor activity, such as interested power, and the opportunity with it help effectively exploit the population of Ukrainian SSR. Labor and everything connected with it had the features of a certain cult, which, among other things, ascended and of physical culture.

Is specified a process of radical changes in the system of scientific activity and training for physical culture, in which education gradually departed from revolutionary experiments and returned to classical organizations educational process.

Thus, for the first time identified that the main goal was being pursued by the Soviet authorities in the study period, was the desire to take full control all the free time people. Sport as part of total control, first, and as a means of dosed the emission emotions, controlled aggression in the stands – and secondly, that's what most interested it.

Comprehensively and systematically, based on modern general and special methods and principles study, examined the historical features of the organization and functioning of sports associations, various sports.

Підписано до друку 07.04.2015 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 2,09 Обл. вид. арк. 2,7
Наклад 100 прим. Зам. 27. 2015.

ПФ «Феліант».
Київ, вул. Семенівська, 13/28.